

NOVÉ MYŠLENÍ A SVOBODA SVĚDOMÍ

Poučení z minulosti s pohledem do budoucnosti

Rozhovoru v redakci Literатурné gazety v květnu 1988 se účastnili Petr Vlasovič Makarcev a Mahmud Mahalimovič Rachmankov. Oba byli řadu let zástupci předsedy Rady pro církevní záležitosti při Radě ministrů SSSR, zabývají se problémy náboženského života a jsou uznávaní odborníci v této oblasti. Rozhovor vedl politický pozorovatel redakce, Igor Běljajev.

Běl. - V poslední době vyvstává mnoho otázek spojených se svobodou svědomí, což je zcela přirozené. Přestavba projevuje nesporně i v duchovní sféře svůj progresivní vliv na konsolidaci sovětské společnosti, na její demokratizaci. Vždyť není tajemstvím, že v některých oblastech země se doslova ještě včera ve vztahu k náboženství a k církvi děly a setrvačností i nadále ještě dějí protizákonné činy, které omezují práva věřících. Bylo i zde, v duchovní sféře zapotřebí používat administrativně nadržovací metody, a k jakým důsledkům to vede?

Rach. - Pokusy urychlovat v mnohých oblastech země odumírání náboženství, jak říkáte, administrativními metodami byly zčásti důsledkem předbíhání "teoretického pojmání" etap socialistické výstavby. Chtěli co nejdříve skončit s náboženstvím, aby "nebránilo" budovat komunismus. Odsud i pohrdavý vztah k zákonným požadavkům věřících, spojeným s uspokojováním jejich náboženských potřeb. Pravda, v posledních letech se věc poněkud zlepšila, byly nakonec registrovány některé de facto působící náboženské obce, leckde vrátili věřícím dříve uzavřené kostely, mešity a modlitebny.

Mak. - V letech 1977-1987 bylo registrováno celkem 64 pravoslavných kostelů a 86 mešit. Bylo to však učiněno, podtrhuji, nikoli z iniciativy místních orgánů, ale v důsledku zásahu shora.

Rach. - A přece ten problém nebyl vyřešen do konce. Někteří pracovníci strany a sovětů se ani dnes nechtějí smířit s tím, že náboženství zůstává sociální realitou. Jako dříve, tak i nadále porušují zákony o kultech, nedodržují ústavní záruky svobody svědomí. V jednotlivých republikách, oblastech a městech věřícím jako dříve odmítají registrovat náboženské obce, nedovolují zvat kněze do legálně působících obcí, provádět opravy modliteben, obnovovat shořelé kostely a mešity. Pod ráboby objektivními zámánkami omezují činnost pravoslavných klášterů a odmítají přihlášky nových mnichů, kteří se chtějí zasvětit řeholnímu životu. Byly pokusy vylučovat věřící ze škol, bránit tomu, aby byli zaslouženě odměňováni.

Běl. - V čem je tedy problém? Vždyť považovat věřící spoluobčany za podřadné občany je nepřijatelné a konec konců protizákonné. Vždyť jejich práva jsou také zaručena ústavou SSSR.

Rach. - V tom se právě projevuje převaha moci administrativněbyrokratických metod řízení. Potíž je v tom, že problémy náboženského života byly zpravidla řešeny pouze z hlediska ateismu a politické strážce otázky se nevěnovala patřičná pozornost. Dotsud přetrvává zvyk malovat všechno v růžových barvách a představovat si, že počet náboženských společností se úspěšně zmenšuje díky stálé ateistické výchově obyvatelstva.

Běl. - Domnívám se, že negativní důsledky podobné praxe jsou očividné, jde-li o obnovení celého společenského života země, o rozvoj demokracie a glasnosti, o aktivizaci lidského faktoru. Nemí správné je skrývat.

Rach. - Co by se tu dalo skrývat; taková praxe vytváří konfliktní situace, náboženský extrémismus. Proto je už čas říci naplno: boj s náboženstvím pomocí síly odporuje přestavbě. Co je pro nás důležité? Aby věřící poznali především svou úpnou občanskou a sociální plnohodnotnost. Vždyť jestliže uvažujeme jako dospělí lidé, marxismus-leninismus bojuje nikoli proti věřícím, ale za věřící, za to, aby jim pomohl zís-

...světový náboženství, přirozeně aniž by při tom narušoval zákonem zaručenou svobodu svědomí.

Běl.- Uvěřnete laskavě, o čem je třeba mluvit: o svobodě svědomí nebo o svobodě vyznání? Tato otázka nebyla náhodná. Ne všichni naši čtenáři dost dobře rozlišují, kde končí jedno a začíná druhé.

Mak.- Svoboda svědomí v marxisticko-leninském pojetí zahrnuje i svobodu vyznání jako právo občanů vyznávat jakékoliv náboženství. Plná svoboda svědomí však zahrnuje nejenom právo vyznávat jakékoliv náboženství, ale i nevyznávat žádné, t.j. být ateistou, a to za bezpodmínečné rovnoprávnosti všech občanů Sovětského svazu, věřících i nevěřících.

Běl.- Rád bych se odvolal na názor čtenářů LG a zvláště na dopis I.M. Poluskova z Moskvy. Citují se v něm materiály březnového pléna Moskevského městského výboru KSSS požadující předcházet v ateistické práci na ofenzivní pozici, vést tuto práci individuálně. Autor vidí "coś nechvalně známého" v takovém chladném, bojovném styku a ptá se, zda je tu všechno v pořádku, pokud jde o svobodu svědomí.

Mak.- Je to spíše nesouhlas s něčí snahou narušit tendenci, která charakterizuje dnešek ve srovnání s 50.-60. léty. Tenkrát byla síť pravoslavných kostelů zmenšena na méně než jednu třetinu. Třebaže pokračoval i proces přirozeného rušení kostelů v důsledku odchodu věřících, začíná část kostelů byla uzavřena administrativní cestou. Nesoulad v právu byl vnímán zvláště ostře po přijetí ústavy SSSR z r. 1977. Zvláště v této chvíli věřící začali otevřeněji požadovat záruky svobody svědomí a stavět otázku otevření dříve uzavřených kostelů. Mnozí to hodnotili jako náboženskou renesanci a ne jako vymřštění napjaté pružiny.

Běl.- Ale zřejmě se měnila i tendence v činnosti administrativních orgánů. Jak byly řešeny problémy věřících, které se nahromadily od 50.-60. let?

Mak.- Charakteristický je v tomto směru příklad spojený s pokusem uzavřít Počajevský klášter. Je to příklad ne zcela obvyklý, vždyť klášter má velký význam pro ruskou pravoslavnou církev, pro dějiny naší vlasti. Byl přední výšnou pravoslavnou a ruské statnosti na našich západních hranicích, stáli zde proti latinskému vlivu. Počátkem 60. let bylo rozhodnuto ukončit jeho činnost. Mnichy násilně vystěhovali, posadili na nákladní auta, vyvezli několik set kilometrů od Počajevského kláštera a pustili do polí. Prostě pchoršující nepřátelství. Tehora zasáhli; podařilo se klášter zachránit. Působí dále, není uzavřen, i když dlouhou dobu místní orgány bránili jeho znovuotevření. Téměř čtvrt století trval spor mezi věřícími a mocenskými orgány kvůli registraci náboženského společenství v Kirovu. Jeden z oblastních funkcionářů rozhodl, že považuje registraci za bezúčelnou. Proč? Nepochopíme. Poslední dopis věřících podepsalo 2000 lidí. Teprve zásah Moskvy zlomil odpor místních orgánů. Totež je možno říci o vesnici Prikut ve Lvovské oblasti. Tam přes 20 let katolíci usilovali o povolení pozvat kněze do svého fakticky činného kostela. Věřící vesnice Ozevo v černovické, vesnice Unaladovo v čerkasské oblasti, města Smorgoně v Bělorusku, Velký Chomutec v lipecké oblasti k jiným oblastem obléhající dvě sovětských institucí s prosbami o otevření dříve kostelů. Jsou odrítáni. Ve vesničce Ivanec v manské oblasti katolíci neustále žádají o otevření jednoho ze dvou uzavřených kostelů. Ve dvaceti registrovaných pravoslavných kostelích ivano-frankovské oblasti, které jsou označovány za činné, není dovoleno ustavit stálé kněze. Přijíždějí sem sloužit přechodně, žrídka, někdy i jenom jednou ročně, z jiných oblastí. Pravoslavným věřícím ve vesnici Trojanovka ve volynské oblasti nedovolili znovu zbudovat kostel, který se nachází 15-20 km odtud....

Běl.- Měli by vzniknout dojem, jako by do nebe volajícím protiprávnímu stavu byli vystavováni pouze věřící, kteří vyznávají křesťanství. Podle dopisů do redakce je známo, že ani muslimové v místech tradičního rozšíření islámu v naší zemi nemají v tomto smyslu lepší postavení. Machmud Mahalimoviči, jaká situace vznikla zde? Já z islámu jako náboženství strach nemám. Sama o sobě víra muslimů není zdrojem hrozby pro život občanů Sovětského svazu, pokud se náboženství muslimů jako každé náboženství jiné nepoužívá k zakrytí protizákonné činnosti.

Rach - Především není možno trpět, aby se na mnoha místech snažili skrývat existující stav věcí, pokud jde o religiozitu obyvatelstva, a smiřovat se s existencí velkého množství nezaregistrovaných náboženských společenství, což je zvláště charakteristické pro republiky Střední Asie a Kavkazu. V těchto oblastech, řekněme si přímo, vznikla abnormální náboženská situace. Zde existuje bez registrace více mešit a mullů nežli těch, kteří působí na základě zákonných opatření. Na území Tádžické SSR například působí stovky nezaregistrovaných mešit. Místní vládcové, odmítající věřícím uspokojování náboženských potřeb zákonným způsobem, ještě ani nezачáli řešit otázku registrace jejich náboženských společenství. Rozhodli prostě je uzavřít. Docházelo ke kuriózním situacím. Jeden z oblastních představitelů svoje odmítnutí registrace muslimského náboženského společenství zdůvodnil tím, že "bez toho je v republice nedostatek stavebního materiálu". A to v době, kdy mešity ve skutečnosti stavěli sami věřící jako domy pro hosty nebo čajchany, a budovali je velkoryse.

Věřící muslimové Ašchabádu také nemohli registrovat svoje náboženské společnosti. Říkají, že se přestali kamkoli obracet, když ztratili veškerou naději. V tomto městě, kde existují registrovaná křesťanská náboženská společenství, není ani jedna zákonem povolená mešita. Bohužel podobné skutečnosti existují i v jiných oblastech tradičního rozšíření islámu. V mnohých místech drží ve svých rukou veškerou nábožensko-obřadní praxi samozvaní mullové, formují názory zastaralého mikroprostředí, ožívují zastaralé škodlivé obyčeje ...

Jsem přitom přesvědčen, že zabránit pokusům využívat náboženství ke škodě zájmů společnosti i jednotlivců je možné pouze na základě zákonité registrace všech existujících náboženských společností. Je známo, že zvláště neregistrované mešity jsou útočištěm pro fanatiky a extrémisty všeho druhu; právě sem vedou nitky většiny antisovětských zahraničních centrál.

Mak - A tady uvedu příklad. Byl jsem svědkem toho, jak zakarpatský výkonný výbor nedovolil kněžím navštěvovat sídlo výkonného výboru, kde sídlí splnomocněnec výboru pro náboženské záležitosti, v liturgickém oděvu, jako by se tím kompromitovala sovětská instituce. Měl jsem proti tak hloupému zákazu námítky, řekl jsem, že Kreml navštěvují kněží, patriarcha a další představitelé církve v liturgických rouchách. Proč si Užhorod bere "takový hřích na duši"?

Běl. - Petře Vlasoviči, podle mých údajů je zcela neuspokojivá situace, pokud jde o kláštery ruské pravoslavné církve. Je to pravda?

Mak - Pravoslavná církev má 19 klášterů. V nich je více než 1000 mnichů a jeptišek. S odvoláním na neznámý kým stanovené maximum nedovoluje přihlasovat do klášterů těm, kdo si to přejí. Děje se to zpravidla za účelem ukončení činnosti toho nebo jiného kláštera. Zase řešení z pozice síly. Jako kdyby klášter, když všichni mniši v něm zemrou, samozřejmě musel končit svojí existenci. Např. v mukačevském ženském klášteře žije 35 žen. Polovina z nich je vysokého věku. Musí se o ně někdo starat. Mohlo by zde žít až 100 osob, ale církev nemá možnost posílat sem nové řeholnice. Podobně v Zagorsku u Moskvy je registrováno kolem 80 mnichů. Více nepovolí, i když by se sem mohlo umístit až 150 osob.

Běl. - Zdá se mi, že to vše vyplývá z jediné věci - ze vztahu k věřícím jako k potenciálnímu nepřátelskému elementu, neboť jsou nositeli nám jakoby cizí filozofie. Velmi často zapomináme, že církev je oddělena od státu, ale ne od společnosti. Podstatná je i další věc: v našich sporech zůstává stranou dialektika práv a povinností občana, v daném případě věřícího ...

Rach. - V této věci existuje axiom: občané naší země jsou si před zákonem rovni bez ohledu na náboženskou příslušnost. Ve všech sférách života - hospodářské, politické, kulturní. Proto ochrana práv věřících, loajální vztah státu k církvi je jedním z požadavků socialistické zákonnosti.

Běl. - Ale na druhé straně existují povinnosti i na straně věřících. Ty jsou rovněž zamotveny v zákonech. Na to nemají zapomínat ani věřící, ani řídicí orgány.

Rach. - Samozřejmě, a proto například pokusy porušovat sovětské zákony o náboženských kultech, využívat shromáždění věřících pro politická vystoupení proti sovětskému státu, pobízet věřící, aby se vyhýbali plnění občanských povinností, účasti

ve společensko-politickém životě, aby prováděli náboženské obřady, které jsou škodlivé zdraví občanů, to vše je nepřijatelné. Tato ustanovení, a je jich o něco více, nežli jsem uvedl, se kryjí s odstavky 39. článku ústavy, který uvádí, že užívání občanských práv a svobod (samozřejmě včetně práva na svobodu svědomí) nemůže přinášet škodu zájmům společnosti státu, právům ostatních občanů.

Max. - Podobné ustanovení je obsaženo i v mezinárodních smlouvách o právech a svobodách člověka, ke kterým jsme se připojili. Věřící jsou povinni plnit zákony země a neodvolávat se přitom na své náboženské přesvědčení, přísně dodržovat pravidla soužití společnosti. U nás je povinná registrace náboženských společenství, teprve poté získávají právo na působení a dostávají se pod ochranu zákona.

Běl. - Občas se mi zdá, jako by někteří věřící spoluobčané, křesťané i muslimové, buddhisté i hinduisté měli takovou představu, jako by na Západě nebo v zahraničí na Východě, v ostatním světě náboženství bylo mimo jakoukoli kontrolu, mimo pozornost společnosti. Není to pravdivá představa. Zaprvé, existují tam a působí příslušné instituce řízení, které regulují vztahy církve a státu. Zadruhé, i tam jsou na straně věřících stanoveny povinnosti, které je třeba plnit. Pokud některá náboženská organizace provádí protistátní činnost, je zakazována a rozpouštěna. Podle mého názoru by měli naši čtenáři znát i toto ...

Ale pojďte, vraťme se k našemu životu. Máte podle našeho názoru skutečný počet počtu věřících a ateistů v Sovětském svazu? Já jsem například slyšel, mimo jiné i z úst profesora Šupcova, že v naší zemi je věřících 20 %. Jinými slovy každý pátý občan. Je toto číslo přesné?

Rach. - To je složitá otázka. Zajímají se o to sociologové a jenom oni mohou dát víceméně přesnou odpověď. Ale tvrdit, že se stali ateisty všichni, kde nechodí do kostela, mešity či modlitebny, to nemohou. Náboženství se v důsledku své specifčnosti předává z pokolení na pokolení nejen jako víra v nadpřirozeno, ale i jako určitá staletí trvající tradice, která vešla do každodenního života lidí, do jejich obyčejů a mravů. Vždyť společenská vědomí odpovídá tendenci zaostávání za společenským bytím. To je zvláště charakteristické pro každodenní zlušenost, která je především odrazem individuálního bytí. Vzhledem k tomu, že na rozdíl od výrobní sféry je bytí svou povahou konzervativní, méně dynamické, obtížněji se přizpůsobuje změnám, bude ještě dlouhou dobu přes pokrok v politických a ekonomických vztazích udržovat dědictví minulosti, a tedy náboženské kořeny.

Běl. - Bytí tedy bude ještě dlouho udržovat náboženské kořeny. To je důležité zjištění, které obrací pozornost k obvykle přehlíženému elementu lidského bytí. Jak se to slučuje s úsilím o urychlování odumírání náboženství?

Rach. - Nejenom chybnost, ale i škodlivost takového úsilí je očividná. Znam z Marxových teorií, že náboženství bude mizet v té míře, jak se bude rozvíjet socialismus. K této podmíněné formulaci se samozřejmě vztahují množství faktorů. Mezi nimi i nynější přestavba se svým heslem "více socialismu, více demokracie!".

Běl. - Leckdo je přitom ochoten hodnotit nynější loajálnost náboženských organizací jako přizpůsobení církve novému myšlení, společenským reformám, které právě probíhají. Nemyslím, že takové konstatování vyjadřuje skutečný stav.

Rach. - Ani já nesouhlasím s takovým tvrzením a chtěl bych připomenout jeden Engelsův výrok: "Ani nejdůslednější křesťan se nemůže plně osvobodit od podmínek své doby; doba ho nutí vnášet do křesťanství změny, skrývá v sobě dispoziční, jejichž rozvinutí by ho mohlo dovést k ateismu."

Běl. - Jsem stoupencem těch, kteří tvrdí, že v tom stupni, jak věci bude dosahovat svého plného vítězství, náboženské postoje a představy budou slábnout a možná i mizet. Proto je třeba stavět se k církvi, ke všem náboženstvím trpělivě. Pouze trpělivost a duchovní rovnováha mohou napomáhat užitečné a dnes tak nutné konsolidaci společnosti v zemi.

Rach. - Přít se není na místě ... Snažíme se vytvářet život sovětské společnosti na plné důvěře i skutečném přátelství všech pracujících. Rozdíly ve světovém názoru by u nás neměly být překážkou pro společnou práci nevěřících i věřících ve jméno socia-

lismu. Jde o to, že stojíme v historicky vzniklé situaci: různá náboženství v naší zemi, jejich představitelé přijímají socialismus jako nejspravedlivější společenské uspořádání, vyzývají věřící k čestné a poctivé práci pro rozkvet sovětského státu, bojují za mír a stali se tak v podstatě organickou složkou společenského života. Možno říci, že nyní se vytváří politická spolupráce s církví ve jméno našeho revolučního cíle. Dnes se jedná o připravenost náboženských institucí účastnit se v přestavbě. Jejich představitelé vedou vlasteneckou, mírovou činnost. Můžeme tedy snad nedocenovat jejich vklad do společného díla?

Mak. - V posledních letech se z iniciativy náboženských organizací SSSR, zvláště ruské pravoslavné církve a duchovního vedení muslimů, uskutečnily velké náboženské konference náboženských činitelů o otázkách boje proti jaderné hrozně, za odzbrojení a mír. Očekává se, že sem přispějí i připravovaná opatření v souvislosti s tisíciletím křtu Rusi. Jsou k nim pozváni hosté z většiny zemí světa.

Běl. - Jedná se i o tisíciletí ruské kultury, posílení ruské státnosti?

Mak. - Jsou zde různé názory. Někteří nedocenují události minulosti, někteří je přeceňují. Souhlasím s akademikem B. Raušenbachem. V časopise Kommunist komentuje podle mého názoru dosti objektivně význam, jaký mělo pro Rusko křesťanství, které v raně středověkém období sehrálo pokrokovou roli ...

Běl. - Ale nechme středověk středověkem, abychom nezapomněli na své problémy, přestavbové ... Jak se říká, sám Bůh přikázal neodtrhávat se od toho hlavního.

Rach. - Dnes je mimořádně důležité najít správný politicky přesný přístup k náboženství a církvi. A ten spočívá v tom, aby si každý věřící uvědomil - pochopitelně s naší pomocí - svoji společenskou plnohodnotnost, jednotu se všemi ostatními v zabezpečování ekonomického a sociálního pokroku země.

Mak. - A tato věc určitě zvítězí, jestliže se na jednotlivých místech co nejdříve odstraní překážky, bránící věřícím uspokojovat jejich náboženské potřeby. Spolu s tím nazrála i otázka zdokonalení existujícího zákonodárství, pokud jde o práva a povinnosti věřících a náboženských organizací a uvedení tohoto zákonodárství v soulad s požadavky ústavy SSSR. Pravděpodobně ho bude třeba učinit sšesvazovým. Nové zákonodárství bude muset vycházet z toho, že náboženství a církevní organizace budou uznány za realitu socialistické společnosti; bude se muset opírat o principy demokratizace našeho života. Je třeba jasně vymezit právní postavení náboženských organizací včetně klášterů a seminářů. V nyní platném zákoně se o nich nic neříká. V zákoně se musí také odrážet již dávno existující vydavatelská činnost náboženských organizací, jejich mezinárodní vztahy, hospodářská činnost. Musí být stanovena soudní procedura při řešení sporů, vznikajících mezi náboženskými a místními orgány. Záruky svobody svědomí nemohou nepředpokládat také povinnost státních institucí zabezpečovat náboženské organizace nutnými materiálními zdroji z jejich vlastních prostředků. Ty musí mít všechny podmínky pro normální činnost.

Běl. - Podle mne by se ve vámi uvedeném zákoně mělo zvlášť vyjádřit také ustanovení, vylučující jakékoliv možné pokusy využívat kterékoli náboženství ke škodě zájmů sovětské společnosti. Samozřejmě, nelze zapomínat na zájmy osobnosti. Konec konců každý občan Sovětského svazu může a musí být v tomto ohledu chráněn zákonem musí rozhodovat sám, nejen jaký vztah bude mít k náboženství, ale i působit proti těm, kdo spekulují s náboženským cítěním spoluobčanů ke škodě zájmů naší země.

Rach. - V průběhu přestavby výrazně roste role státních orgánů jak v centru, tak na jednotlivých místech, a odpovědnost za uvádění do života všech ústavních opatření týkajících se náboženství. Bylo by na místě poskytnout jim reálné plné moci k odstranění porušování zákona o svobodě svědomí.

Mak. - Samozřejmě, politická spolupráce s církví neznamená zřeknutí se světonázorových pozic obou stran. Problémy ateistické výchovy se v důsledku toho nestávají méně aktuálními. Ale uvědomte si: Nejefektivnější ateistická práce bude přece jen tam, kde se pevně dodržují sovětské zákony o svobodě svědomí.

Rach. Bohužel je dodnes třeba připomínat, že dodržování ústavních záruk svobody svědomí patří k nejdůležitějším úkolům ateistické výchovy. Jak se konečně zbavit forma-

lismu? Jak naučit lidi myšlence, že paušální kritika náboženství je škodlivá? Že má být korektní, zdůvodněná, s vědeckou argumentací?

Běl. - Když dovolíte, přeruším vás neobvyklou otázkou: V poslední době se stále častěji mluví o tzv. "netradičních náboženstvích". Mám na mysli nejenom sekty. Zdá se mi, že lidé, kteří nemají pevné životní a ideové pozice, často se v extrémních podmínkách, někdy spojených s nemocí, dostávají pod vliv nových mystických učení. Ukazuje se, že některá z těchto tzv. "učení" se k nám dostávají ze Západu. Co s takovými jevy?

Rach. - Podobné případy, mimochodem dobře známé i z minulosti, se opravdu stávají. Někdy jsou dílem různých dobrodruhů, kteří sledují své egoistické a jiné nedobré cíle. Proti nim aktivně bojují i náboženští činitelé. Podle mého by v těchto situacích měli říci ateisté svoje slovo. A to především ti, kteří disponují potřebnými znalostmi, které jim umožní obhájit materialistický světový názor. A měli by odhalit šarlatány, kteří se maskují jako náboženští aktivisté, ale ve skutečnosti jsou podvodníci.

Běl. - Přívrženci takovýchto nových nebo zapomenutých náboženství nezřídka využívají k odůvodnění svých evidentně protiprávních činností Dekret o odluce církve od státu, který byl přijat v roce 1918. Ten se přece právem nazývá Dekretem o svobodě svědomí.

Mak. - Připomínám, že leninské principy, které jsou základem Dekretu o odluce církve od státu a školy od církve, našly svoje vyjádření v ústavě SSSR z roku 1977. Konkrétně článek 52 garantuje svobodu svědomí. Avšak tento článek nemůže vůbec sloužit jako záštita pro protiprávní činnost.

Běl. - Končím a chtěl bych podtrhnout, že ateismus není napadáním práv věřících. Osvěta se v SSSR vždy těšila úctě. V tom máme podle mého názoru ohromné zkušenosti a musíme zde využívat našich nejlepších tradic. Ateismus předpokládá i pomoc věřícím, učí formulovat vědecký světový názor. Ale bylo by dobře, aby učil ještě i úctě k člověku. Budete jistě souhlasit, že mezi úkoly a cíli přestavby je tento úkol dnes možná jeden z nejdůležitějších.

Litěraturnaja gazeta 18.5.1988